

СИСТЕМА СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Цивільно-правове регулювання цивільних відносин спрямоване на нормальне здійснення суб'єктивних прав їх учасників. У разі порушення останніх постає питання їх захисту. На перший погляд, проблема захисту цивільних прав настільки часто обговорюється на сторінках юридичної літератури, будучи сутністю юридичної практики, що основні її положення повинні мати усталений характер.

Разом з тим без розуміння самої природи захисту цивільних прав неможливо визначитись із адекватністю системи способів захисту цивільних прав та інтересів. Місце способів захисту цивільних прав саме в системі дозволить ефективно вирішувати питання про обрання того чи іншого способу захисту, або ефективну комбінації способів.

Дослідженню системи способів захисту цивільних прав та інтересів, на нашу думку, має передувати визначення категорії захисту прав та інтересів. У вітчизняній юридичній літературі, так само як в юридичній літературі пострадянського простору, найбільш впливовим є розуміння поняття захисту суб'єктивних прав в контексті «теорії діяльності», зміст якої характеризується як діяльність уповноваженої особи та компетентних органів по усуненню перешкод у здійсненні суб'єктом своїх прав [10, 6–8].

Важливе теоретичне значення мають також «теорія функції» і «теорія заходів». Прибічники «теорії функції» розглядають захист як загальну функцію, яка здійснюється компетентними органами при застосуванні цивільно-правових санкцій. Прибічники «теорії заходів» розуміють захист суб'єктивних цивільних прав саме як передбачену законом систему засобів правоохоронного характеру [10, 6–8]. В кожній із цих теорій зазвичай наголос робиться на тому чи іншому аспекті захисту суб'єктивних цивільних прав. На нашу думку, аналіз положень нового Цивільного кодексу України (далі — ЦК) свідчить про переважне застосування положень «теорії заходів» та «теорії діяльності» (ст. ст. 16, 19 ЦК України). «Теорія функції» виходить із тотожності категорій «цивільно-правовий захист» та «цивільно-правова відповідальність», що, як ми будемо зазначати надалі, є надзвичайно дискусійним положенням. Крім того, в аспекті положень «теорії функції» не враховується можливість самозахисту цивільних прав та інтересів (ст. 19 ЦК).

Найбільш сутнісним проявом захисту є реалізація захисту. Як цілком слушно зауважив стосовно конкретної ситуації А. А. Павлов, у зв'язку з цим поняття «захисту» підміняється поняттям «реалізація захисту» [10, 12].

Центральним поняттям інституту захисту цивільних прав та інтересів є суб'єктивне право на захист особи. Найбільш поширеним і усталеним є розу-

міння права особи на захист як одного із основних елементів будь-якого суб'єктивного цивільного права [12, 75].

Як інша впливова концепція розглядається точка зору, згідно з якою право на захист — самостійне суб'єктивне право. Методологічною підставою цієї концепції є розвиток вчення про охоронні суб'єктивні права [7, 409; 8, 336]. Як зазначає В. А. Белов, виділення в складі суб'єктивного цивільного права правоповноваження захисту, окрім логічної недоцільності, має також низку змістовних дефектів. Ми змушені визнати, що можливість захисту суб'єктивного цивільного права належить уповноваженій особі ще до того, як це право буде порушене; що можливість захисту суб'єктивного права виникає одночасно з ним із однієї правової підстави; що початок перебігу позовної давності визначається моментом виникнення суб'єктивного права, тощо. Жоден із цих висновків, на думку В. А. Белова, не знаходить підтвердження ні в законодавстві, ні в правозастосовчій практиці [5, 539–540].

У логічному зв'язку із розумінням права на захист як самостійного суб'єктивного права знаходиться визначення будь-якого суб'єктивного права як такого, що складається із двох правоповноважень: можливості вчинення власних дій та можливості вимагати вчинення чужих дій [5, 540; 8, 336].

На нашу думку, можливість вчинення власних дій суб'єктом права на захист полягає у праві самостійно вживати заходи стосовно зобов'язаної особи, спрямовані на усунення перешкод в здійсненні регулятивного суб'єктивного права і поновлення його в попередньому стані. Можливість вимагати вчинення чужих дій полягає у зверненні особи до юрисдикційних органів із вимогою про застосування примусових заходів щодо зобов'язаної особи.

Для розуміння поняття суб'єктивного права на захист принциповим є відмежування даної категорії від поняття цивільно-правової відповідальності. Наукова дискусія з цього приводу наскільки тривала, настільки ж не передбачає остаточного вирішення проблеми. Важливо враховувати саме те, з чіх позицій розглядається право вживати власні заходи щодо порушника права чи звертатися із вимогою до юрисдикційних органів про застосування примусових заходів щодо зобов'язаної особи. Таке право може належати виключно уповноваженій особі, носію суб'єктивного цивільного права. Тому система способів захисту розглядається з позицій носія суб'єктивного права на захист — уповноваженої особи. Можна погодитись із висловлюванням С. М. Братуся, який вказував: «Що для зобов'язаної особи є юридичною відповідальністю, те для уповноваженої — способом захисту» [6, 123]. Але як відомо, С. М. Братусь був автором вчення про єдність категорій цивільно-правової відповідальності та способів захисту. На нашу думку, виходячи саме з позицій різносуб'єктності категорій відповідальності і захисту ці поняття повинні послідовно розмежуватись.

Таким чином, суб'єктивне право на захист можна визначити як міру дозволеної поведінки уповноваженої особи, спрямовану на відновлення становища, яке існувало до порушення права або на усунення перешкод в здійсненні права. Ми вважаємо за необхідне зробити наголос саме на позиції «відновлення становища, яке існувало до порушення права» [13, 267], адже повсякчас в літературі

пригадується, у зв'язку із призначенням інституту захисту прав, негативний вплив на правопорушника [9, 286]. Що, на нашу думку, має другорядне значення і не може переслідуватись як мета учасником цивільних правовідносин.

У зв'язку із наведеним поняттям права на захист можна дати визначення способів захисту як встановлених законодавством матеріально-правових засобів спрямованих на відновлення становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права або на усунення перешкод в здійсненні суб'єктивного права. Як зазначається в коментарі до ст. 16 ЦК України, під способами захисту розуміються ті види матеріально-правових вимог, які управнений суб'єкт, чие суб'єктивне цивільне право було порушене, може пред'являти безпосередньо до правопорушника [14, 124]. Вказівкою на матеріально-правовий характер вимог, звернених до правопорушника, підкреслюється відмінність способів захисту цивільних прав, встановлених ЦК України, від цивільно-процесуальних засобів цивільних прав, наприклад позову.

У системі понять, які характеризують захист суб'єктивних цивільних прав, окрім категорій «право на захист», «способи захисту», вживається також термін «форма захисту». Категорія «форма захисту» характеризує порядок захисту, і таким чином, являє собою комплекс внутрішньо узгоджених заходів щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних інтересів, які відбуваються в межах одного правового режиму [8, 337; 10, 19].

Традиційним є виділення юрисдикційної та неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних прав та інтересів. Юрисдикційна форма захисту є діяльністю уповноважених державою органів по захисту порушених чи оспорюваних прав та інтересів.

Уповноваженими суб'єктами захисту є учасники цивільних правовідносин права та інтереси яких порушуються, не визнаються або оспорюються. Зобов'язаними суб'єктами захисту у випадках і в порядку, передбаченому законом, є, відповідно до норм гл. 3 ЦК України, суд, Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, нотаріуси.

Перелік способів захисту, які можуть застосовуватись суб'єктами захисту, встановлений нормами гл. 3 ЦК України, не є вичерпним. Можуть застосовуватись способи захисту, встановлені учасниками цивільних правовідносин в договорі або законом. Таким чином, передбачена відкрита система способів захисту цивільних прав (див. ч. 2 ст. 16 ЦК України). Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, нотаріуси можуть застосовувати способи захисту цивільних прав та інтересів, лише встановлені законом та в межах своєї компетенції. Суд, як державний юрисдикційний орган, може застосовувати як способи захисту встановлені законом, так і способи захисту, які визначені договором суб'єктів цивільного права.

Спеціальне правове регулювання неюрисдикційної форми захисту цивільних прав та обов'язків встановлене ст. 19 ЦК України. Неюрисдикційна форма охоплює дії суб'єктів (осіб) по захисту порушених і оспорюваних прав та

інтересів, які вчиняються ними самостійно, без звернення до державних чи інших компетентних органів. В ЦК України такі дії об'єднані під поняттям самозахисту. Основою розмежування є форма реалізації матеріально-правових способів захисту прав та інтересів — самостійно чи засобом звернення до уповноважених державою органів [4, 135–141].

ЦК України (ч. 1 ст. 19) встановлює, що: «Особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства». В юридичній літературі вказується, що «самозахист цивільних прав з позицій теорії — це форма їх захисту, яка допускається тоді, коли потерпілий володіє можливостями правомірного впливу на порушника, без допомоги судових чи інших правоохоронних органів» [8, 339]. Теоретична позиція вперше висловлена В. П. Грибановим, згідно з якою під самозахистом цивільних прав розуміється вчинення уповноваженою особою не заборонених законом дій фактичного (виділено мною. — С. І.) порядку, направлених на охорону його особистих чи майнових прав або інтересів, інтересів та прав інших і держави [7, 413], і яку підтримує значна кількість науковців, у тому числі і вітчизняних [11, 218], не знаходить підтвердження в нормах ЦК України.

Диспозитивність цивільно-правового регулювання, в тому числі і права на захист (ст. 20 ЦК України), дозволяє вважати, що особи можуть обирати будь-які способи самозахисту, які не заборонені законом та відповідають характеру дій, якими порушене право, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Безумовно, ці дії можуть мати як фактичний, так і юридичний характер. У відповідності до ч. 2 ст. 19 ЦК України способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Як механізм самозахисту цивільних прав можна використати застосування конструкції відмови від правочину, передбаченого ст. 214 ЦК України. Вказана стаття ЦК не має обмежень щодо відмови від правочину залежно від його дійсності: сторони можуть відмовитись як від дійсного, так і від недійсного правочину. Пластичність ст. 214 ЦК України може бути використана для відмови від правочину, який має ознаки недійсного оспорюваного правочину, а також нікчемного правочину, який має видимість дійсного правочину. Норми про відмову від правочину можуть виконувати функцію інституту заяви про недійсність оспорюваного правочину, передбаченого Німецьким цивільним уложенням [2, 35]. Як наслідок, виконання реституційного зобов'язання може мати місце і на добровільній договірній основі.

Немає ніяких перешкод для заявлення сторонами у формі нового правочину про недійсність раніше вчиненого правочину та виникненні на підставі такого правочину нового реституційного зобов'язання, і навіть зобов'язання про відшкодування шкоди. Стаття 214 ЦК України дозволяє сторонам без формального звернення до суду ліквідувати наслідки оспорюваного та нікчемного правочину, на відміну від ЦК УРСР, ЦК РФ, ЦК Франції.

Захист суб'єктивних прав та інтересів, способом визнання правочину недійсним, застосування наслідків недійсності правочину у вигляді відновлення становища, яке існувало до порушення права, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди може мати місце і в неюрисдикційній формі, на підставі волевиявлення сторін.

У зв'язку із викладеним, ми приєднуємося до висловленої у літературі точки зору, що сконструйована двоелементна градація способів захисту на «юрисдикційні» та «позаяюрисдикційні (способи самозахисту)» не може охопити всю сукупність способів захисту. За її межами залишаються способи захисту, які можуть бути реалізовані як за допомогою юрисдикційних органів, так і самим уповноваженим суб'єктом (відшкодування збитків, сплата неустойки та низка інших). Тому пропонується двоелементну класифікацію замінити на триелементну [10, 32].

Таким чином, система способів захисту не є тотожною переліку способів захисту, встановлених законом. Система способів захисту розкривається з позицій уповноважених та зобов'язаних суб'єктів захисту, способів захисту, які можуть ними застосовуватись, та встановленого законом порядку, в якому можуть застосовуватись способи захисту цивільних прав та інтересів.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
2. Цивільний кодекс України: Паук.-практ. комент. / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К.: Істина, 2003.
3. Германское право: Пер. с нем. — М.: Междунар. центр фипан.-экон. развития, 1996. — Ч. 1. Гражданское уложение.
4. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві // Вісник АПІ України. — 2001. — № 2.
5. Белов В. А. Гражданское право: общая часть: Учебник. — М.: Центр ЮрИнфоР, 2002.
6. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк теории). — М., 1976.
7. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е. А. Сухапов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: БЕК, 1998. — Т. 1.
8. Гражданское право: Учебник: В 3 т. / П. Д. Егоров, И. В. Елисеев и др.; Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Проспект, 2004. — Т. 1.
9. Илларионова Т. И. Механизм действия гражданско-правовых охранительных мер. — Свердловск, 1980.
10. Павлов А. А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях. — С.Пб.: Юрид. центр Пресс, 2001.
11. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзера, П. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
12. Цивільне право України: Акад. курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Ін Юре, 2003. — Т. 1. Загальна частина.
13. Цивільне право України: У 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Барапова, І. В. Жилицькова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1.
14. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4 т. / А. Г. Ярса, В. Я. Карабаш, В. В. Кривченко, В. Г. Роташь. — К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. — Т. 1.